

УДК 008:940.2«18/19»(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/31.214424>

Володимир МАСЛАК,
 orcid.org/0000-0002-2898-2400
 доктор історичних наук, професор,
 завідувач кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва
 Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
 (Кременчук, Полтавська область, Україна) naukaseminar@gmail.com

Віктор САРАНЧА,
 orcid.org/0000-0001-9435-0615
 доктор історичних наук, професор,
 завідувач кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва
 Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
 (Кременчук, Полтавська область, Україна) visar73@mail.ru

Вікторія ШАБУНІНА,
 orcid.org/0000-0001-7957-3378
 кандидат філологічних наук,
 доцент кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва
 Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
 (Кременчук, Полтавська область, Україна) shabuninaviktoria@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано діяльність Михайла Грушевського в напрямі розбудови національно-культурних установ, насамперед Наукового товариства у Львові, а згодом Українського наукового товариства в Києві, організацію видання часописів, співпрацю з іншими українськими установами протягом кінця ХІХ – на початку ХХ століть.

Добір фактичного матеріалу ґрунтувався на основі загальнонаукових методів аналізу і синтезу, порівняння та узагальнення; методів всебічності, об'єктивності та ретроспективи. У процесі викладу основних положень статті використовувалися системно-структурний і статистично-аналітичний, порівняльний та описовий методи, які були використані саме під час порівняльного аналізу історичної дійсності та культурних процесів, висвітлених Михайлом Грушевським.

У статті висвітлена виняткова роль Михайла Грушевського в піднесенні української культури другої половини ХІХ – першої третини ХХ століть. Хронологічні межі статті охоплюють так званий львівський, або галицький період життя науковця, який розпочався в 1894 році з його приїздом на Західну Україну, де він обійняв кафедру в львівському університеті, і завершився в 1914 році з початком Першої світової війни.

Одне з основних місць у справі пробудження національної свідомості серед українців мали популярні книжки з історії рідного народу. Характерною відмінністю науково-популярних творів Михайла Грушевського було те, що він, подаючи в доступній формі історичні події, життя і діяльність видатних людей України, уважно ставився до історичних фактів, не допускав ніяких перекручувань, не використовував ніяких легенд, далеких від істини.

Стратегія Михайла Грушевського, яка передбачала поширення просвіти, національної самосвідомості, була правильною, оскільки без освіти і високої національної свідомості інтелігенції, насамперед народних мас, не можливий політичний розвиток українського народу.

Ключові слова: Михайло Грушевський, культура, культурологія, історія, нація, Україна, публіцистика.

Volodymyr MASLAK,
 orcid.org/0000-0002-2898-2400
 Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
 Head of the Department of Humanities, Culture and Arts
 Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
 (Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) vimaslak2017@gmail.com

Viktor SARANCHA,

orcid.org/0000-0001-9435-0615

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Arts

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) visar73@mail.ru

Viktoria SHABUNINA,

orcid.org/0000-0001-7957-3378

Candidate of Philology,

Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Arts

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) shabuninaviktoria@gmail.com

MYKHAILO HRUSHEVSKY ACTIVITY IN THE AREA OF UKRAINIAN CULTURE AT THE END OF XIX, AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

It is analyzed in this article the M. Hrushevsky activity towards formation of nationally-cultural establishments, especially Scientific Community in Lviv, later the Ukrainian Scientific Community in Kyiv, the creation of magazines publishing, his cooperation with other Ukrainian institutions during the end of XIX and the beginning of XX th centuries.

The selection of the material was based on common scientific methods of analysis and synthesis, comparison and generalization; methods of comprehensiveness, objectivity, and retrospect were used precisely to examine respondents' level of dual interest in learning. In the process of presenting the main provisions of the article, system-structural and statistical-analytical, comparative and descriptive methods were used, they were used during the comparative analysis of historical reality and cultural processes, which were highlighted by M. Hrushevsky.

In the proposed article described Mykhailo Hrushevsky special role in the eminence of Ukrainian culture in the second half of XIX th, third of XX th centuries. The article chronological borders include so called Lviv or Galitsky life period of scientist, which started in 1894 with his arrival to Western Ukraine, where he assumed the university faculty in Lviv University, and ended in 1914 with the beginning of the war.

Mykhailo Hrushevsky laid the foundation of independent Ukrainian historical science. His role in the creation of Ukrainian cultural establishments was not studied enough. Mykhailo Hrushevsky activity was marked by wide range of engagements. He published weeklies, though its existence was not long but played a positive role in education of Ukrainian villagers and workers. Simultaneously with publishing Mykhailo Hrushevsky supported close contacts with Ukrainian institutions.

Mykhailo Hrushevsky strategy, which stipulated the expansion of education, national self consciousness, was proper, as without education and great national intellectuals consciousness, and first of all the folk, was impossible the political development of Ukrainian people.

Key words: *Mykhailo Hrushevsky, culture, cultural studies, history, nation, Ukraine, journalism.*

Постановка проблеми. Виняткова роль у піднесенні української культури другої половини XIX – першої третини XX століть належить Михайлу Грушевському. Саме його поруч із Тарасом Шевченком зараховують до творців української нації. Якщо перший був фундатором української літератури, то другий заклав основи самостійної української історичної науки. Нині ми знаємо значно більше про нього як історика та політичного діяча, проте не досить оцінений внесок вченого у розбудову українських культурних установ. Наше суспільство не повністю розуміє важливість культурного чинника в процесі творення української нації.

Аналіз досліджень. Проблема культурно-освітньої діяльності Михайла Грушевського не належить до пріоритетних у нашій історичній науці, хоча її торкалися чимало вчених. Методологічні основи дослідження життя і творчості

історика заклав в американській діаспорі Л. Винар всередині XX століття. Згодом його назвуть засновником міждисциплінарної науки – грушевськознавства. Протягом свого життя Л. Винар вивчав життя і творчість Великого Українця.

У праці «Вступ до грушевськознавства» він окреслив схему, в якій виокремив три основні напрями, за якими рекомендувалося вивчати життєдіяльність Михайла Грушевського: 1) науково-академічна; 2) політична і суспільно-громадська; 3) культурно-освітня, яка «охоплює працю історика в педагогічних товариствах, розбудову шкільництва, організацію музеїв, бібліотек, архівів і інші ділянки» (Винар, 1995: 43). Він був автором важливої монографії «Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Шевченка у Львові: 1892-1934» (Винар, 2006). У цій праці вчений проаналізував всі періоди діяльності історика в НТШ у контексті розвитку української науки і культури.

Починаючи з 1991 року, українські вчені різних поколінь досліджують спадщину Михайла Грушевського. В. Кухар, авторка кандидатської дисертації «Громадсько-політична діяльність М. Грушевського», розкрила співпрацю вченого з різними установами Галичини, зокрема з товариством «Просвіта» (Кухар, 1997). Саме його відносинам із названою установою вона присвятила свою статтю, в якій наголосила на труднощах, що перешкоджали активній співпраці львівського професора з наймасовішою в Галичині культурно-просвітньою організацією.

В. Тельвак досліджував оцінки діяльності вченого з боку зарубіжних науковців, насамперед польських і російських. Внеску вченого в галузь культури присвячена його стаття «Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет». У ній автор проаналізував діяльність Михайла Грушевського як редактора й дописувача газет «Село» та «Засів».

Він наголосив, що Михайло Грушевський багато сил спрямовував на формування політичної культури свого читача. Автор зазначив, що найвагомішим виміром культурної політики для Михайла Грушевського був її історичний складник (Тельвак, 2018). Отже, аналіз літератури з названої проблеми переконує нас, що значно краще досліджена робота Михайла Грушевського з галицькими культурними товариствами, але не досить – його культурно-освітня діяльність на Наддніпрянщині в цей же період. Тому ми вирішили більше уваги приділити саме цьому регіону.

Мета дослідження полягає у вивченні діяльності Михайла Грушевського в напрямі розбудови національно-культурних установ, насамперед Наукового товариства у Львові, а згодом УНТ в Києві, організацію видання часописів, його співпраця з іншими українськими установами протягом кінця XIX – початку XX століть.

Хронологічні межі статті охоплюють так званий львівський, або галицький період життя науковця, який розпочався в 1894 році з його приїздом на Західну Україну, де він обійняв кафедру у львівському університеті, і завершився в 1914 році з початком Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Галицький період життя історика був, мабуть, найбільш успішним у житті Михайла Грушевського. Він розпочався після його прибуття у вересні 1894 року до Львова, де професор очолив кафедру «всесвітньої історії зі спеціальним поглядом на історію Східної Європи». Фактично, це була кафедра історії України. Її створення стало можливим у результаті компромісу між польськими

та українськими політиками Галичини, який назвали згодом «новою ерою» у відносинах між двома народами. Молодий амбіційний професор прибув із Києва до Львова для розбудови українських культурних і наукових установ.

У XIX столітті українські землі перебували у складі двох імперій: Російської та Австро-Угорської. Умови для культурного розвитку українців на той час були кращими в «клаптиковій імперії», яка мала конституцію і формально декларувала рівні права для народів, які її населяли. Михайло Грушевський прибув до Галичини як посланець київської громади. Саме з цього краю мала поширюватися на решту України національна культура і освіта.

Отже, М. Грушевський приїхав на нове місце з певною історичною місією – допомогти братам-галичанам у формуванні культурних і наукових установ, а згодом при зміні політичної ситуації в Російській імперії поширити їх на всю Україну. З перших днів перебування там він почав її втілювати в життя. Основним пріоритетом для Михайла Грушевського стали розбудова і організація наукових і культурних установ.

Аналізуючи його зусилля в галузі української культури, можна виокремити в ній кілька напрямів: 1) подальша розбудова НТШ і створення при ній наукових установ; 2) видавнича діяльність; 3) освітні установи; 4) публіцистика історика, його зосередженість на актуальних питаннях життя суспільства. Їх ми спробуємо коротко проаналізувати.

Спочатку Михайло Грушевський очолив історико-філологічну секцію названої установи, а з 1897 року – все товариство. За його ініціативою відбулося реформування організації, яка перетворилася фактично в неофіційну українську академію наук. Михайлу Грушевському вдалося прийняти новий устав товариства, який послабив політичні чвари, що дало змогу залучити до НТШ нових людей, зокрема Івана Франка.

Організаторські здібності історика виявилися в залученні коштів до установи. Йому вдалося добитися збільшення фінансування НТШ з боку галицького сейму та австрійського уряду. Хоча вони були невеликими, адже значно більше місцева і імперська влади виділяли на польські установи, зокрема на академію наук, шкільництво. Вихід Михайло Грушевський вбачав у залученні пожертвувань меценатів із Наддніпрянщини та створенні приватних навчальних закладів з українською мовою навчання. Вказані кошти надавалися саме під вченого, який своєю активною діяльністю в Галичині переконував меценатів

у необхідності підтримки тут загальноукраїнської справи. Серед них варто назвати Євгена Чикаленко, Василя Симиренко, Володимира Леонтовича та багатьох інших, які підтримали історика в його діяльності. Найбільшим поборником українського культурного розвитку виступав поміщик із Херсонщини Євген Чикаленко. Саме на його кошти постав Академічний дім у Львові, де могли мешкати українські студенти, які навчалися в Галичині. Тільки на цей захід він виділив 25 тисяч карбованців зі свого капіталу. За кошти інших постала друкарня товариства, розвивалася видавнича справа.

Отже, завдяки енергійним заходам Михайла Грушевського та його однодумців як з Австрійської, так і з Російської України НТШ перетворилося на важливий осередок української науки. З цього приводу історик зазначив: «Незважаючи на сі тяжкі перешкоди, Товариство, як ми бачили, встигло протягом яких п'яти літ зорганізувати дуже солідну й різносторонню наукову роботу, розвинуло цілу серію наукових публікацій, що обіймають широкий круг наук і в декотрих галузях, як, наприклад, в історії, філології, етнографії й історії літератури України-Русі, стали неминучо потрібним джерелом для всяких студій; воно згурмадило коло себе значне число наукових працівників з усіх частин України-Русі» (Грушевський, 2002: 199).

Найбільша заслуга Михайла Грушевського та очолюваного ним товариства полягала в тому, що українська мова стала мовою науки і навчання. Українські вчені отримали можливість викладати свої погляди рідною мовою. Завдяки діяльності цієї інституції був вироблений український правопис, яким сприйняли освітні заклади, починаючи від нижчих до вищих, що функціонували в Австро-Угорській імперії. Українською мовою почали користуватися представники різних верств населення Галичини. Вона увійшла в суди та урядові установи краю, що мало загально історичне значення в збереженні українців як етносу і формуванні їх як нації. Саме в цьому полягала заслуга Михайла Грушевського перед українською культурою. Недаремно його діяльність викликала лють у прихильників «єдино-неділимої імперії», які в пресі називали українську мову «мовою Грушевського», творцем якої він ніби-то був.

Поряд із розбудовою НТШ вчений приділив значну увагу створенню загальноукраїнського друкованого органу. З 1898 року він разом з Іваном Франком розпочав видання «Літературно-наукового вісника», який об'єднав літературні сили Галичини і Наддніпрянщини. Дуже добре

про його роль написав Д. Дорошенко в своїх споминах: «Зоря», а потім «Літературно-науковий вісник стали для мене, так би мовити, за школу української національної свідомості. Вони відкрили для мене новий світ» (Дорошенко, 2007: 41). Історик зізнався, що Іван Франко та Михайло Грушевський стали властителями його дум. Отже, культурно-освітня діяльність вченого мала вплив на формування світогляду багатьох українців, особливо тих, які були російськими підданими.

До 1905 року діяльність Михайла Грушевського була зосереджена виключно в Галичині, де він займався розбудовою національних осередків. Своєрідним підсумком його діяльності в тому краї став «Науковий збірник, присвячений професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині 1894-1904 рр». В ньому взяли участь 24 особи, які дали до нього 26 праць. Серед них були такі впливові діячі як Б. Грінченко, М. Зубрицький, А. Кримський, С. Єфремов та інші.

Його аналіз засвідчив, що галицьке громадянство високо оцінювало діяльність вченого на благо України. Рецензуючи збірник у часописі «Нова громада», В. Доманицький зазначав: «Значення професора М. Грушевського для історії українського культурного руху взагалі, а для галицького його відділу особливо, безперечно, велике, яке тільки будучина зуміє як слід з'ясувати і належну оцінку йому дати. Нам, сучасним людям, так чи інакше зачепленим тим самим рухом, якому шановний професор надав поважної інтенсивності та який поставив на тривкий ґрунт, давши йому напрям до сполучення з європейською культурою і тим самим значно посунувши справу прилучення української нації до сім'ї інших культурних народів, нам тяжко зараз говорити про великі заслуги його присуд свій скласти» (Доманицький, 1906: 143).

Коли внаслідок революційних подій у 1905 році відбулися політичні зміни в Російській імперії, то подальшим кроком історика стало перенесення культурних установ на Велику Україну. Маніфест імператора Миколи Другого формально надав політичні свободи російським громадянам. З'явилися легальні можливості для розбудови там українських культурних установ і національної преси.

Першим його кроком у цьому напрямі стало перенесення в 1907 році видання «ЛНВ» до Києва. Це був досить ризикований захід з боку вченого, його з різних причин не схвалювали ні наддніпрянці, ні галичани. У Львові перенесенням часопису був незадоволений його близький друг.

«Дуже мене розстроїла апатія і пасивність Франка до «ЛНВ», – зазначав Михайло Сергійович з цього приводу (Грушевський, 1995: 19).

Намагання Михайла Грушевського перевести центр своєї культурно-політичної діяльності зі Львова до Києва призвели до напруження відносин між цими великими людьми, хоча перед цим їх пов'язувала багаторічна дружба. У Києві проти активної присутності Михайла Грушевського виступали такі громадівці як В. Науменко, Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко. Незважаючи на їх протидію, в січні 1907 року вийшов перший номер «ЛНВ» у Києві.

На переконання історика, оновлений часопис мав бути «всеукраїнським літературним органом, де б живим словом озивався буковинець до слобожанина, кубанець до галичанина, де б підтримувалася духовна зв'язь різних частин нашої землі» (Грушевський, 1995: 19). Журнал ставив завдання вчити українську інтелігенцію рідної мови, вводити її в коло всеукраїнських інтересів, зміцнювати в ній національну свідомість.

Російська влада з самого початку усвідомила небезпеку видання «ЛНВ» у Києві, і переслідування нового часопису не забарилися. Вже після виходу його першого номера царат під приводом запровадження військового стану зробив спробу заборонити його. «Що стосується згаданого вище журналу «ЛНВ», то генерал-губернатор визнав за необхідне призупинити це шкідливе видання на весь час дії в Києві і Київській губернії військового стану», – було зазначено в жандарському звіті (ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 143).

Наступним кроком вченого в цьому напрямі стало заснування в Києві Українського наукового товариства на зразок львівського НТШ. Клопоту з його утворення вчений розпочав у кінці 1905 року після виходу «Временных правил о печати», які дозволяли наукові публікації українською мовою. В останній місяць 1906 року влада затвердила статут УНТ, а у квітні 1907 відбулося перше засідання товариства. До нього записалася спочатку 21 особа. Серед них були О. Левицький, В. Науменко, В. Щербина, М. Біляшевський, Я. Шульгин, О. Грушевський. З принципових питань на засіданні УНТ вирішили підтримувати тісний зв'язок із Львівським НТШ в особі Михайла Грушевського, який був головою НТШ і УНТ. Другим важливим рішенням стало визнання української мови як основної в діяльності товариства. Хоча проти цього заперечували деякі вчені, пропонуючи дозволити спочатку публікації російською мовою.

Головним напрямом у діяльності УНТ стали гуманітарні науки. Михайло Грушевський бачив завдання товариства «в організації публічних викладів, поодиноких лекцій і їх серій, особливо з сфери українознавства; приготування підручних наукових курсів як історії українського письменства, географії і статистики України». Члени УНТ ставили за мету популяризувати знання серед народних мас України (Грушевський, 1908: 8).

У листопаді 1907 року Михайло Грушевський виступив із першою публічною лекцією в Києві на тему «Культурно-національний рух в Україні у другій половині XVI століття». Про зацікавленість громадськості виступом вченого писала газета «Рада»: «Давно вже нам не доводилося бачити такого великого натовпу народу, який зійшовся минулої суботи 10 листопада на першу лекцію голови київського Українського наукового товариства професора М. С. Грушевського. Слухачі заповнили всі крісла, стояли стіною поза стільцями та обсіли сходи біля кафедри. Чути розмови не тільки українською, а й російською та польською мовами. При дружніх оплесках лектор вийшов на естраду» (Грушевський, 1908: 19).

Робота УНТ в Києві поряд із великим науковим значенням мала і чималу політичну вагу. Адже завдяки його діяльності українська мова стала науковою не тільки в Галичині, але й на Наддніпрянщині. Чимало вчених, які раніше публікували свої наукові праці виключно російською мовою, почали користуватися українською. Це підносило її престиж і авторитет, сприяло підняттю національної свідомості серед української інтелігенції.

Не без підстав історик Д. Дорошенко назвав заснування УНТ «другою визначною подією всеукраїнського значення». «Треба віддати честь Грушевському, – писав він, – з властивою собі енергією він зразу пустив машину в рух, об'єднав біля товариства десятки членів, старших і молодших наукових діячів, серед них кілька визначних російських членів, які своєю участю не тільки піднесли авторитет нового товариства, але й містили в його видання свої праці українською мовою. Такі були професори В. Перетц, О. Шахматов, Ф. Корш – усі члени Російської Академії наук. Грушевський тепер ділив свій час між Києвом і Львовом» (Дорошенко, 2007: 101).

Отже, засноване Михайлом Грушевським УНТ в Києві стало не тільки науковим, але й громадським центром, який проповідував українську ідею серед інтелігенції. «Київське УНТ має велику вагу в культурному житті соборної України, а російської особливо», – наголошу-

вала газета «Рада». Поряд із чисто науковою діяльністю його члени проводили роботу «у всяких найбільш пекучих сферах (преса, освіта і усвідомлення мас)», – зазначав у звітній доповіді Михайло Грушевський. Він був головою УНТ і найбільш активним його членом.

Д. Дорошенко, оцінюючи діяльність голови УНТ, зазначав: «Грушевський вмів не тільки згуртувати людей біля праці, він вмів також притягти кошти. Придивляючись тоді до праці Грушевського зблизька, я дивувався його невпинній енергії, його широкій ініціативі і сміливим планам» (Дорошенко, 2007: 101).

Під егідою УНТ був заснований новий часопис «Україна». Його завдання полягало в служінні історичній правді, ознайомленні широкого кола громадськості з найновішими дослідженнями в галузі українознавства. Головним редактором нового часопису став Михайло Грушевський. Перший номер «України» приурочувався знаменній події в житті нашого народу – 100-річчю з дня народження Тараса Шевченка.

Важливим напрямом у діяльності вченого стало налагодження зв'язків із селянством. Він підтримував співпрацю з осередками «Просвіти» та іншими українськими професійними й кооперативними об'єднаннями. В особистому архіві історика знайдено чимало звернень, прохань від різних громадських організацій з усієї України.

Так, від імені Чернігівської «Просвіти» до Михайла Сергійовича не раз звертався відомий письменник Михайло Коцюбинський. «Рада Товариства» «Просвіти» в Чернігові, – писав він у листі від 8 січня 1907 року, – дбаючи з одного боку про розбудження самосвідомості місцевої інтелігенції, а з другого – про збільшення матеріальних засобів для тільки що заснованого товариства, поклала організувати насамперед публічні лекції, які й відповідали показаній вище меті. Відповідно тій постанові Ради звертаюся до Вас, Високоповажний добродію, з уклінним проханням не одмовитися прочитати в Чернігові на прохання товариства, коли се для Вас можливо, ще в січні сього року хоч одну лекцію по історії України на тему, яку самі знайдете відповідну. Рада має надію, що Ваше ім'я, відоме широким кругам суспільности, забезпечить як моральний, так і матеріальний успіх лекції» (Грушевський, 2005: 379).

В іншому листі до вченого Михайло Коцюбинський прохав вислати для чернігівців його цінну «Історію України-Руси» та інші твори» (ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 23). Аналіз епістолярної спадщини двох видатних діячів укра-

їнського національного відродження свідчить, що Михайла Коцюбинського і Михайла Грушевського пов'язувала щира дружба.

Михайло Грушевський налагодив співробітництво із селянськими товариствами. Наприклад, Яцинівська община сільських господарів, що на Полтавщині, зверталася до нього «з щирим проханням, чи не допомогли б книжечками та журналами» (ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 32). Аналогічну просьбу висловлювало Лучанське товариство сільських господарів Лохвицького повіту (ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 36). Михайло Грушевський, який добре розумів роль української книжки у формуванні національної свідомості серед селян, не відмовляв їм у допомозі.

Сприяті просвітительській роботі серед трудового народу прагнула заснована Михайлом Грушевським газета «Село», яка вийшла у світ у вересні 1909 року. Новостворений друкований орган склав конкуренцію «Раді», яку видавав Євген Чикаленко. У 1908 році стосунки між ним і Михайлом Грушевським перестали бути щирими, що стало причиною відходу історика від співробітництва в його газеті.

Характерною особливістю новоствореного часопису було те, що на його сторінках розміщувались цікаві і корисні для селян науково-популярні публікації з української та світової історії, з мистецтва, природничих наук, медицини, сільського господарства, кооперації, техніки, а також вірші, оповідання відомих українських письменників і поетів.

Вихід у світ першого номера «Села» високо оцінив видатний письменник Михайло Коцюбинський. У листі до Михайла Грушевського він писав: «Тільки що прочитав перше число «Села» і спішу поділитися з Вами своїми враженнями, а вони якнайкраці. Число складене дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд і ілюстрації – все це робить найкорисніші враження. Такої селянської часописи у нас досі ще не було (підкреслення Михайла Коцюбинського). Взагалі ж можна поздоровити вас і всіх, кому дорога народна справа, з великим придбанням, бо те, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета), нарешті зреалізувалося» (Грушевський, 2005: 389).

Виняткову увагу на сторінках «Села» надавав Михайло Грушевський проблемі народної школи. «Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша, – зазначав він, – бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербок чужих народів, ніколи

не виб'ється на самостійну дорогу існування. Боротьби за рідну мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільшу увагу».

Проіснувала газета «Село» з великими труднощами до лютого 1911 року. «Рівно рік і шість місяців скінчилося тепер, як стали ми видавати отсю газету, бажаючи по силам нашим послужити освіті й освідомленню нашого трудяшого народу, – писав у заключному номері до читачів Михайло Грушевський. Пильнували ми по совісті нашій, але се ставало тяжче. Тяжко видавати тепер справедливий часопис взагалі, а ще тяжче український, а ще гірше селянський український». У цих заключних рядках вчений в узагальнюючій формі виклав свій біль за переслідувану українську пресу.

Не менше значення в справі пробудження національної свідомості серед українців мали популярні книжки з історії рідного народу. Про величезну увагу, яку надавав Михайло Грушевський українській книзі, свідчить його надзвичайно емоційна стаття в «Раді». Не дивно, що вона потрапила в поле зору поліції.

В ній Грушевський писав: «Російську книгу, якщо вона тебе цікавить, позич для прочитання, а українську – купи. Купи, хоча б в дійсності не маєш ніякої надії прочитати її, купи і поклади на стіл як доказ твоєї щирої прихильності культурному українському життю, як доказ самого існування такого життя. Українська книжка потрібна не тільки для того, щоб з неї могли отримати користь, але й просто для того, щоб вона існувала як колючка, як доказ живого культурного українського життя. Книга, особливо наукова, – це страшний документ і нездоланий доказ. У нас цього мабуть не розуміють, книговидання не зустрічає заохочення» (ЦДАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3322. Арк. 1).

Тому Михайло Грушевський продовжує випускати науково-популярні твори для народу. У 1907 році з'явилася його книжка «Про давні часи на Україні», в якій історик у доступній формі виклав минуле нашої Батьківщини. Через два роки Михайло Сергійович видав нову працю «Про батька козацького Богдана Хмельницького». Характерною відмінністю науково-популярних творів Михайла Грушевського є його представ-

лення в доступній формі історичних подій, про життя та діяльність видатних людей України. Він уважно ставився до історичних фактів, не допускав перекручувань, не використовував легенд, далеких від істини.

Діяльність Михайла Грушевського в так званій львівській період його життя характеризувався широким діапазоном. Якщо до 1905 року вона зосереджувалася здебільшого в Галичині, то в наступні роки – активізувалася на Наддніпрянщині. Як згадував про нього його учень Іван Крип'якевич: «Увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі – невсипуща праця для всіх частин української землі (Демиденко, 1992: 468).

Висновки. Отже, в умовах нищення царизмом самобутності українського народу вчений продовжував боротьбу за його окреме існування. Завдяки невсипущій енергії Михайло Грушевський продовжував видавати часопис «ЛНВ», який об'єднував творчу інтелігенцію розірваних між двома імперіями українських земель. Спеціально для трудящих Михайло Грушевський видавав тижневик «Село», а потім – «Засів». Хоча їхнє існування було не довгим, але свою позитивну роль у просвітительстві українського селянства і робітництва вони відіграли. У 1914 році зусиллями історика було започатковано видання часопису «Україна», який на всіх етапах свого існування знайомив читачів з новітніми досягненнями українознавства.

Паралельно з видавничою справою Михайло Грушевський підтримував тісні контакти з українськими товариствами. Очоловане ним УНТ стало не тільки науковим, але й важливим культурним вогнищем, яке продовжувало свою тяжку роботу на ниві народної просвіти.

Не всім задумам Михайла Грушевського вдалося збутися. Невдачею закінчилися його плани створити Інститут українознавства, але в цьому його вини немає. Слід наголосити, що стратегія Михайла Грушевського, яка передбачала поширення просвіти, національної самосвідомості, була правильною, бо без освіти і високої національної свідомості інтелігенції не можливий політичний розвиток українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії. *Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали*. 1995. С. 23–60.
2. Винар Л. Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Шевченка 1892-1934. Нью-Йорк-Дрогобич-Львів : Українське історичне товариство, 2006. 384 с.

3. Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894-1914 рр.) : дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1997. 214 с.
4. Тельвак В. Культурна політика М. Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 127–134.
5. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Твори в 50 томах. Т. 1. / гол. ред. П. Сохань. Львів, 2002. С. 188–201.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914). К. : Темпора, 2007. 272 с.
7. Доманицький В. Науковий збірник, присвячений професорові М. Грушевському. *Нова громада*. 1906. № 3. С. 143–144.
8. Грушевський М. С. Щоденник. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 19.
9. Центральний державний архів України м. Київ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 143.
10. Грушевський М. С. Київське наукове товариство. *Записки УНТ*. 1908. № 7. С. 5–15.
11. Центральний державний архів України м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 23, 32, 36.
12. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу. Твори у 50 т. Т. 3 / гол. ред. П. Сохань. Львів, 2005. С. 379–412.
13. Центральний державний архів України м. Київ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3322. Довідка про діяльність українського буржуазного націоналіста М. Грушевського. Арк. 1.
14. Великий Українець : Матеріали з життя і діяльності Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденка. Київ : Веселка, 1992. 552 с.

REFERENCES

1. Vynar L. (1995). Znachennja Mykhajla Ghrushevsjkogho v ukrajinsjkij i svitovij istoriji [The significance of Mykhailo Hrushevsky in Ukrainian and world history]. Mykhailo Hrushevsky is a historian and builder of the nation. Articles and materials. P. 23–60 [in Ukrainian].
2. Vynar L. (2006). Mykhajlo Ghrushevsjkij i naukove tovarystvo im. Shevchenko 1892-1934 [Mykhailo Hrushevsky and the Shevchenko Scientific Society after 1892-1934]. Njju-Jork-Droghobych-Ljviv : Ukrajinsjke istorychne tovarystvo. 384 p.
3. Kukhar V. M. (1997). Ghromadsjko-politychna dijalnijstj M. Ghrushevsjkogho (1894-1914 rr.) [Socio-political activity of M. Hrushevsky (1894-1914)]. (Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].
4. Teljvak V. (2018). Kuljturna polityka M. Ghrushevsjkogho jak redaktora seljansjkykh ghazet [M. Hrushevsky's cultural policy as an editor of peasant newspapers]. Ukrajinsjkij seljanyn. 19. P. 127–134 [in Ukrainian].
5. Ghrushevsjkij M. (2002). Naukove tovarystvo imeni Shevchenka u Lvovi [The Shevchenko Scientific Society in Lviv]. In P. Sokhanj (Ed.), Hrushevsjkij M. S. Tvory (Vol. 1, P. 188–201). Lviv [in Ukrainian].
6. Doroshenko D. (2007). Moji spomyny pro davnje mynule (1901-1914). [My memories of the ancient past (1901-1914)]. K. : Tempora. 272 p. [in Ukrainian].
7. Domanycjkij V. (1906). Naukovyj zbirnyk, prysvjachenyj profesorovi M. Ghrushevsjkomu. [Scientific collection dedicated to Professor M. Hrushevsky]. New ghromada, 3. P. 143–144 [in Ukrainian].
8. Ghrushevsjkij M. S. (1995). Shhodennyk [Diary]. Kyiv starovyna. 1. P. 19 [in Ukrainian].
9. Central State Archive of Ukraine, Kyiv. F. 274. R. 1. F. 3320. P. 143 [in Ukrainian].
10. Ghrushevsjkij M. S. (1908). Kyjivsjke naukove tovarystvo [Scientific Society of Kyiv]. Note of the USS. 7. P. 5–15 [in Ukrainian].
11. Central State Archive of Ukraine, Kyiv. F. 1235. R. 1. F. 85. P. 23, 32, 36 [in Ukrainian].
12. Ghrushevsjkij M. S. (2005). Pro ukrajinsjku movu i ukrajinsjku shkolu [About ukrainian language and Ukrainian school]. In P. Sokhanj (Ed.), Hrushevsjkij M. S. Tvory (Vol. 3. P. 379–412) [in Ukrainian].
13. Central State Archive of Ukraine, Kyiv. F. 274. R. 1. F. 3322. Information about the activities of the Ukrainian bourgeois nationalist M. Hrushevsky. P. 1 [in Ukrainian].
14. (1992). Velykyj Ukrajinecj: Materialy z zhyttja i dijalnosti Ghrushevsjkogho. [The great Ukrainian : Materials on the life and work of Hrushevsky] / In A. P. Demydenka (Ed.). Kiyv : Veselka, 1992. 552 p. [in Ukrainian].